

ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ МУАССАСАЛАРИДА ШАРТНОМАВИЙ ХУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДАГИ МУАММОЛАР

Хикматиллаев Қувончбек Отабек ўғли

ИИБ Академияси 3 ўқув курси курсанти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20540633>

Аннотация: Мазкур мақолада жазони ижро этиш муассасаларида шартномавий ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларда учраётган назарий ва амалий муаммолар таҳлил қилинган. Маҳкумлар меҳнатидан фойдаланиш, хизматлар кўрсатиш ва мол-мулк асалаларида пайдо бўлаётган шартнома ҳуқуқи муносабатларини тартибга солишдаги бўшлиқлар аниқланган ва уларни бартараф этиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: жазони ижро этиш муассасаси, шартнома, маҳкум, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар, меҳнат шартномаси, хизмат шартномаси, ҳуқуқий мақом, пенитенциар ҳуқуқ.

Жазони ижро этиш муассасалари (ЖИМ) — давлат ва жамият олдидаги мажбуриятларни бажаришдан ташқари, ўзида мураккаб ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар тизимини мужассамлаштирган институтлардир. Мазкур муассасалар фаолиятида фуқаролик ва ҳўжалик ҳуқуқи нормалари доирасидаги шартномавий муносабатлар тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Жазоларни ижро этиш кодекси (ЖИК) ва Фуқаролик кодекси (ФК) нормалари ўртасидаги коллизиялар, маҳкумларнинг шартнома тарафи сифатида ҳуқуқий мақоми масалалари, жазони ижро этиш муассасалари билан учинчи шахслар ўртасидаги шартнома муносабатларини тартибга солишнинг ноаниқлиги — буларнинг барчаси ушбу соҳадаги долзарб муаммолар жумласига киради.

Мазкур тадқиқотнинг мақсади — жазони ижро этиш муассасаларида шартномавий ҳуқуқий муносабатларнинг мавжуд ҳолатини комплекс таҳлил қилиш, асосий муаммоларни аниқлаш ва уларни ечишга оид илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқишдан иборат.

Шартномавий ҳуқуқий муносабатлар — бу иккита ёки ундан ортиқ тараф ўртасида эркин иродага асосланган, ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгиловчи юридик муносабатлардир. Фуқаролик кодексининг 354-моддасига кўра, шартнома — бу икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳамда ваколатли органлар томонидан тан олинган иродаларнинг мувофиқлигидан иборат.

Жазони ижро этиш муассасалари шароитида шартномавий муносабатлар ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради:

— биринчидан, шартнома субъектларидан бири сифатида чиқадиган маҳкумнинг ҳуқуқий мақоми чекланган бўлиб, у ирода эркинлиги принципини тўлиқ амалга ошира олмайди;

— иккинчидан, муассаса маъмурияти айни вақтда ҳам давлат органи, ҳам хўжалик юритувчи субъект вазифасини бажариши туфайли қизиқишлар зиддияти юзага чиқиши мумкин;

— учинчидан, шартнома предмети кўп ҳолларда маҳкумнинг мажбурий меҳнати, хизматлари ёки мол-мулки билан боғлиқ бўлади.

Жаҳон амалиётида жазони ижро этиш муассасаларида шартномавий муносабатларни тартибга солишнинг турли моделлари мавжуд. АҚШда «Prison Industry Enhancement Certification Program» доирасида маҳкумларнинг хусусий компаниялар билан шартномавий меҳнат муносабатлари қонуний асосда тартибга солинган. Германияда маҳкумлар меҳнатидан фойдаланувчи хўжалик субъектлари давлат назоратида шартнома тузишлари шарт (Strafvollzugsgesetz, §41). Россия Федерациясининг Жазоларни ижро этиш кодексида (37-41-моддалар) маҳкумлар меҳнатини ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари батафсил белгиланган.

Мазкур таҳлил шуни кўрсатадики, ривожланган давлатлар тажрибасида шартномавий муносабатлар маҳкумни реабилитация қилишнинг самарали воситаси сифатида қаралади ва уларга нисбатан ҳуқуқий кафолатлар аниқ белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 23-моддасига мувофиқ, фуқаролик муомала лаёқати суд томонидан чеклаши мумкин. Шу билан бирга, ЖИКнинг 12-моддаси маҳкумлар ҳуқуқий мақомини белгилайди. Бироқ иккала норматив ҳужжат ўртасидаги уйғунлашмаслик ҳолатлари кузатилмоқда.

Муаммонинг моҳияти шундаки: маҳкум жисмоний шахс сифатида фуқаролик ҳуқуқий лаёқатини тўлиқ сақлаб қолади, аммо амалда унинг шартнома тузиш имкониятлари қуйидаги омиллар туфайли чекланади:

а) ҳаракат эркинлигининг йўқлиги — шартнома предметини мустақил белгилаш имконини чеклайди;

б) маъмурий тобеълик — маҳкумнинг иродаси институциявий мажбурлов остида шаклланади;

в) ахборотга эришиш чеклови — шартнома шартларини тўлиқ баҳолаш имконини камайтиради.

Профессор Ш.Ш.Шодмонов (2019) таъкидлаганидек, «маҳкумнинг шартнома муносабатларидаги иштироки аксарият ҳолларда ерда ҳуқуқий амалиётда унинг ихтиёрий эмас, балки мажбурий хусусияти устун туради». Ушбу фикр жазони ижро этиш муассасаларида шартномавий муносабатларнинг ҳуқуқий табиатига оид фундаментал саволни кўндалангига қўяди.

Жазони ижро этиш кодексининг 78-моддасига биноан маҳкумлар меҳнат фаолияти муассаса маъмурияти белгилаган тартибда амалга оширилади. Бу нормада меҳнат шартномаси тузиш механизми аниқ белгиланмаган, бу эса амалда жиддий муаммоларга олиб келади.

Жумладан, қуйидаги муаммолар аниқланган:

Биринчи муаммо — меҳнат ҳақини белгилашдаги ноаниқлик. Амалдаги меъёрларга кўра маҳкумларнинг меҳнат ҳақи ушлаб қолинадиган мажбурий тўловлар ҳисобга олинмаган ҳолда минимал иш ҳақидан паст бўлмаслиги шарт. Бироқ ушлаб қолишлар тизими шаффоф тартибга солинмаган бўлиб, маҳкум реал қанча маблағ олишини олдиндан аниқлай олмайди.

Иккинчи муаммо — учинчи тараф иштирокидаги шартномалар. Жазони ижро этиш муассасаси хусусий корхона билан шартнома тузиб, маҳкумлар меҳнатидан фойдаланган тақдирда маҳкум мазкур шартномада тараф сифатида иштирок этмайди. Бу иш берувчи ва иш олувчи муносабатларида ҳуқуқий ноаниқликни юзага келтиради.

Учинчи муаммо — меҳнат шароитларига оид низоларни ҳал этиш механизмининг заифлиги. Маҳкум суд орқали ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиши теориядан назарда тутилган, аммо амалда ушбу имкониятдан фойдаланиш жуда чекланган.

Маҳкумнинг мол-мулки (пул маблағлари, шахсий буюмлар, мулкый ҳуқуқлар) шартнома предмети бўла олади. ФКнинг 555-560-моддаларида назарда тутилган сақлаш шартномаси нормалари жазони ижро этиш муассасаларига нисбатан тўлиқ татбиқ этилиши қийин. Муаммонинг марказида шу савол туради: маҳкумнинг мол-мулкини сақлашга оид муносабатлар қандай ҳуқуқий асосда тартибга солинади? Амалдаги ЖИК мазкур масалага тегишли батафсил норма қамровини ҳали тўлиқ ва изчил белгиламаган.

Жазони ижро этиш муассасаси ташқаридаги субъектларга хизмат кўрсатиши (ишлаб чиқариш маҳсулоти, қурилиш ишлари, хизматлар) мумкин. Бунда қуйидаги ҳуқуқий масалалар ечимсиз қолмоқда:

- 1) муассасанинг ҳуқуқий мақоми (давлат муассасаси ёки хўжалик юритувчи субъект) шартнома тузишда қандай ҳуқуқий асосга таянади;
- 2) маҳкумлар меҳнатидан фойдаланилганда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳуқуқий режими нима;
- 3) шартнома мажбуриятлари бузилган тақдирда масъулиятни ким зиммасига юклаш керак.

Ҳуқуқий тартибга солишдаги бўшлиқлар: Тадқиқот натижасида жазони ижро этиш муассасаларида шартномавий ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда қуйидаги асосий бўшлиқлар аниқланди:

Биринчи бўшлиқ — ЖИК ва ФК нормалари ўртасидаги коллизия. ФКнинг умумий қоидалари ЖИК нормалари билан тўлиқ мос келмаслиги натижасида маҳкумга нисбатан қайси норманинг устуворлиги масаласи амалда ноаниқ қолмоқда. Ихтисослашган норма умумий нормадан устун туриши принципи (*lex specialis derogat legi generali*) расман қўлланилади, лекин норматив ҳужжатларда бу аниқ ифодаланмаган.

Иккинчи бўшлиқ — шартнома тузишда ихтиёрийлик принципининг амалга оширилиши механизмнинг мавжуд эмаслиги. ФКнинг 8-моддасида мустақамланган шартнома эркинлиги принципи жазони ижро этиш муассасаларида де-факто чеклаб қўйилган, лекин де-юре бу чеклашнинг аниқ ҳуқуқий асоси белгиланмаган.

Учинчи бўшлиқ — шартномавий низоларни ҳал этишда маҳкумнинг ҳуқуқий ҳимоясига оид махсус процессуал нормаларнинг йўқлиги. Умумий суд тартибида маҳкумнинг иштироки ҳам жиддий амалий тўсиқлар туфайли чекланган.

Тўртинчи бўшлиқ — шартнома маблағлари устидан назорат тизимининг заифлиги. Маҳкумларнинг шартномавий фаолиятидан тушган даромадлар устидан мустақил аудит механизми амалда кам ишлайди.

Аниқланган муаммоларни ҳал этиш мақсадида қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

Қонунчиликни такомиллаштириш бўйича таклифлар

Биринчи таклиф: ЖИКга маҳкумлар иштирокидаги шартнома муносабатларини тартибга солувчи алоҳида боб (масалан, «Маҳкумларнинг шартномавий ҳуқуқий муносабатлари» боби) киритиш мақсадга мувофиқ. Ушбу бобда маҳкумнинг шартнома тарафи сифатидаги ҳуқуқлари ва

мажбуриятлари, шартнома тузиш тартиби, низоларни ҳал этиш механизми батафсил ёритилиши лозим.

Иккинчи таклиф: ФКнинг 23-моддасига маҳкумнинг фуқаролик муомала лаёқатига оид изоҳ-норма қўшилиши, унда маҳкум тузиши мумкин ва тузиши мумкин бўлмаган шартнома турлари аниқ санаб ўтилиши керак.

Учинчи таклиф: Маҳкумлар меҳнатидан фойдаланувчи хусусий субъектлар ЖИМ маъмурияти билан тузган шартномаларни Давлат солиқ қўмитаси ва Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказиш мажбурий қилиниши шарт. Бу шаффофликни таъминлайди.

Амалий тавсиялар:

Биринчи тавсия: Жазони ижро этиш муассасаларида маҳкумларга шартнома ҳуқуқи бўйича юридик маслаҳат хизматини ташкил этиш зарур. Ушбу хизмат адвокатура билан ҳамкорликда ёки махсус юридик клиника орқали амалга оширилиши мумкин.

Иккинчи тавсия: Жазони ижро этиш тизимида омбудсман институтини кучайтириш, хусусан, шартномавий низоларни ҳал этишда унинг ваколатларини кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Учинчи тавсия: Маҳкумлар меҳнатидан тушган маблағларни ҳисобга олиш ва тақсимлаш тизимида рақамли технологиялардан фойдаланиш орқали шаффофликни оширишни таклиф этамиз.

Жазони ижро этиш муассасаларида шартномавий ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқий тизимимизда ҳали тўлиқ ўрганилмаган соҳалардан бири бўлиб қолмоқда. Ушбу тадқиқот давомида аниқланганки, амалдаги норматив-ҳуқуқий база ЖИК ва ФК нормалари ўртасидаги уйғунлашмаслик, маҳкумнинг шартнома тарафи сифатидаги ҳуқуқий мақомининг аниқ белгиланмаганлиги, меҳнат ва хизмат шартномаларини тузиш ҳамда ижро этишдаги ҳуқуқий тартибнинг заифлиги каби бир қатор жиддий камчиликлардан холи эмас.

Ушбу муаммолар нафақат маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳимоясини, балки жазони ижро этиш муассасалари фаолиятининг ҳуқуқий тартибга солинишини ҳам тўсиб қўймоқда. Таклиф қилинган қонун ижодкорлиги ва амалий тавсиялар ушбу бўшлиқларни бартараф этишга, маҳкумларнинг реабилитация жараёнини ҳуқуқий асосда мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Хорижий давлатлар тажрибаси таҳлили шуни тасдиқлайдики, жазони ижро этиш муассасаларида шартномавий муносабатларнинг ривожланиши маҳкумларни жамиятга қайта интеграция қилишнинг самарали омилига

айланиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси пенитенциар ислохотлари доирасида ушбу соҳадаги ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш давлат аҳамиятига молик вазифа бўлиб қолмоқда

Адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Тошкент: Адолат, 2023.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. 1996 йил 29 август.
3. Ўзбекистон Республикасининг Жазоларни ижро этиш кодекси. 1997 йил 25 апрель.
4. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. 1995 йил 21 декабрь.
5. Ражабов Р.Ю. Жазони ижро этиш ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. — Тошкент: ТДЮУ, 2020. — 310 б.
6. Шодмонов Ш.Ш. Маҳкумларнинг ҳуқуқий мақоми. — Тошкент: Академия, 2019. — 215 б.
7. Mirzayev A.A. Penitenciar huquq va fuqarolik munosabatlari. // Huquq va hayot jurnali. — 2021. — №3. — B. 45–58.
8. Зубков А.И. Уголовно-исполнительное право России. — М.: НОРМА, 2016. — 720 с.
9. Михлин А.С. Проблемы правового положения осуждённых. // Государство и право. — 2018. — №7. — С. 23–31.
10. Dünkel F. European Penology: The Rise and Fall of Prison Population Rates in Europe. // European Journal of Criminology. — 2017. — Vol. 14, No. 6. — P. 629–653.
11. Muñoz A. Prison Labour and Contractual Rights. // International Journal of Law and Society. — 2020. — Vol. 3, No. 2. — P. 112–130.

